

HERAT VE HERİRÛD BOYU*

W. Barthold

Arap coğrafyacıları Murgab vâdisini, diğer mühim nehir vâdisi, yâni Herirûd ile bağlayan ve Herat'ın da bu ikincisi üzerinde bulunduğu, yollar hakkında pek tafsilât vermezler. Onlar, Herat'dan kuzeydoğuya doğru Merv'e kadar altı gün; Herat'dan kuzeybatıya Serahs'a kadar beş günlük yol hesap ediyorlardı. Herat ile Merverrûd arasındaki bölgeyi Kencrustak; Herat ile Serahs arasında kalan bölgeyi ise Badgis diye adlandırıyorlardı. Zamanla Badgis kelimesi daha geniş bir anlam kazanarak, bugünkü Afganistan'ın kuzeybatısının tamamına denilir oldu (XV. yüzyıl müverrihlerinden Hâfız-i Abrû, Herirûd ile Murgab arasındaki bölgenin tamamını Badgis diye adlandırmıştır). Coğrafyacılar, Badgis ve Kencrustak bölgelerinde pek büyük bir ehemmiyeti olmayan birkaç şehrin adını zikrederler. Güneybatı tarafından Köşk ve Kaşan adlarında iki küçük ırmak Murgab suyu ile birleşirler. Bu iki ırmak pek o kadar sularını bolluğu ile meşhur olmayıp, bâzen yaz aylarında aşağı kısımlarında yatakları tamamen kururdu. Arap coğrafyacıları zamanında bu iki ırmağın suları arazinin sulanmasına yetmediğinden, Kencrustak ve aynı şekilde Badgis'de ziraat yapılan arazi sadece yağmur suyu veya kuyu suyu ile sulanıyordu. Ziraata elverişli arazinin yağmur suyu ile sulanması yağmurun ovalara nisbetle daha fazla yağdığı dağlık bölgelerde oluyordu ki, bu tür ekime «bahar ziraatı» derler.

Afganistan'ın kuzeybatı bölgesi, 1885 - 1886 yılında İngiliz sınır komisyonu üyelerinin geniş bir şekilde araştırmasına konu oldu.

* Bu yazı, Wilhelm Barthold'un *Istoriko-geografiçeskiy obzor Irana* (İran'ın tarihî coğrafyasına bakış), St. Petersburg 1903, adlı eserinin, Hamza Serdadver tarafından yapılan farsça tercümesinin (Tezkire-i Coğrafya-yi Târihi-i İran), Tahran 1308 h.ş. (1930), 99-115. sahifeleri arasındaki kısmından dilimize İsmail Aka tarafından çevrilmiştir.

Ortaçağ'da Herat'dan Merv'e giden ana yol, görünüşe göre Kaşan vâdisinden değil de, Köşk vâdisinden geçiyordu. Zira Köşk suyu kıyılarındaki harabeler ile Timur ve Timurlular devri tarihinde sık sık adı geçen Çihil Duhteran'daki bir köprü bu hususta delil teşkil ederler¹. Çihil Duhteran'ın 12 İngiliz mili kuzeyinde Ruslar'ın Köşk karakolu bulunuyordu. Köşk'de, bugünkü yerleşme merkezi olan Kale-i Mevr yakınında Bağsur şehri bulunuyordu ki, oradan, Herat-Merverrûd yoluna ilâve olarak, Murgab ve Kale-i Ahnef (bugün Karavulhane)'den batı istikametinde ve Badgis'e başka bir yol daha mevcuttur. Bağsur harabeleri duvarlar içinde geniş bir saha işgal etmekte olup, bu duvarlar ortasında, yüksek ve sun'î bir tepe üzerinde, tuğladan yapılmış «Eski kale» kalıntıları görünmektedir. Murgab'ın yukarılarından ve Garcistan ülkesinden Herat'a giden bir diğer yoldan da bahsediler. Bu yol, bugün dahi mevcudiyetini muhafaza etmekte olan, Kâruh köyünden (Herat'ın kuzeydoğusunda) geçiyordu. Herirûd ile Murgab'ın kolları arasındaki suları birbirinden ayıran dağlar, eskiden Parupamis adı ile meşhur idiler. Bu adı zamanımız coğrafyacıları da ekseriyetle kullanıyorlar. Sıra dağların tamamı için mahallî olarak kullanılan hususî bir kelime yoktur. Yalnız her dağ silsilesinin özel bir adı vardır. Meselâ, Herat vâdisini kuzeyden çevreleyen batı kolu, Kitû veya Baba-dağı diye adlandırılır. Silsilenin yüksekliği yaklaşık olarak 330 metreye ulaşarak, doğuya doğru gittikçe yükselir. Dağ yamaçları oldukça dik olduğu halde, İngilizler pek fazla bir zahmet çekmeden ağır sefer malzemelerini oraya çıkarmışlardı. Herat yolu, kuzeybatı tarafından tamamen açıktır. Bugün artık dağların kuzey eteklerini göçebe ve yarı göçebe kavimler işgal etmişlerdir. Bunlar, daha önce de görüldüğü üzere İran asıllı bir kavim olan Cemşidiler ile, XIII. yüzyılda bu topraklara gelerek İranlılaşan ve fakat Moğol asıllı olan Hezarelerdir. Cemşidiler'in esas merkezi Köşk; Hezareler'in ise Kaşan suyu kıyısında bulunan Kale-i Nov'dur. Kale-i Nov, XIX. yüzyılda müstakil Hezare hâkimliğinin merkezi idi. Sun'î ve tabi'î (sadece yağmur suyu ile) sulama yapılan arazinin genişliği eskiye nisbetle daha azdır. Harabelerin mevcudiyetinin epeyce fazla olmasına bakarak, bu toprakların eskiden, zamanımıza nisbetle daha çok

¹ C.E. Yate, *Northern Afghanistan or letters from the Afghan Boundary Commission*, Edinburgh and London 1888, s. 222.

meskûn ve ma'mur olduğunu söylemek mümkündür.

Badgis, yüksek otlakları sâyesinde göçebeleri devamlı bir şekilde kendine çekiyor ve bu yüzden burada yerleşik ahali kültürünün gelişmesine imkân bulunmuyordu. 1270 yılında Badgis yüzünden, Orta Asya ve İran Mogolları arasında savaş ateşi alevlendi. Seyyah Ferrier², Kale-i Nov yakınında bulunan otlakları, bütün Asya'nın en iyi otlakları olarak vasıflandırmaktadır.

Müslümanlar, Makedonyalı İskender'i Herat ve Merv şehirlerinin kurucusu olarak biliyorlardı. Keza, Yunan tarihçilerinin Aria Mued ülkesindeki İskenderiye şehrinin kuruluşu hakkındaki rivayetleri yukarıda bahsedilene uymaktadır. Batlamyus, Aria Metropolis adı altında ve yine İzidor Haraksi, eski mahallî başşehir Artakoan şehirden ayrı olarak, bu şehirden de bahseder. Bu yüzden, Artakoan şehrinin yeri hususu, ulema arasında bahis konusu idi. Tomaschek'in kanaatinca Artakoan şehri, daha sonraları Kertler zamanında (XIII - XIV. yüzyılda) İhtiyareddin adı ile meşhur olan Herat kalesinin yerinde bulunuyordu. Herirûd boyunun fevkalâde verimliliğinden dolayı, Herat şehri, hernekadar büyük ticaret yollarından içerde kalmış idi ise de, Saman-Oğulları zamanında yine de, Horasan'ın en mühim şehirlerinden birisi idi.

Gördüğümüz üzere İran'dan Türkistan'a giden yol, Nişabur'dan Serahs'a, Serahs'dan Merv'e uğruyor ve buradan Belh istikametinde bir yol ayrılıyordu ki, bu yol vasıtası ile Hind ticaret mallarını buraya getiriyorlardı. Herat, bir dereceye kadar Sistan ve Fars'a kadar İran'ın güneybatı bölgeleri ile ticarî münâsebette bulunuyordu. Şehrin eni ve boyu bir fersah idi. Herat da, diğer büyük şehirler gibi, şehiristan (asıl şehir), rabaz (dış mahalleler, varoş) ve kuhendiz (iç kale)'e sahip bulunuyordu. Şehrin, dünyanın dört tarafına doğru dört kapısı mevcuttu. Bu kapılardan doğu kapısı, yâni Dervaze-i Köşk, bu güne dek bu isimle anılmaktadır. Belh yolu kuzey kapısından, Nişabur yolu batı kapısından, Sistan yolu güney kapısından işliyordu. Bu dört kapıdan sâdece kuzey kapısı demirden olup, diğerlerini ise ağaçtan yapmışlardı. Kasr-ı Emir (Hükümet konağı), şehrin dışında bir fersah uzaklıkta, batı istikametinde, Horasan-âbâd mevki'inde bulunuyordu. Aşağı yukarı şeh-

² J.P. Ferrier, *Voyages et aventures en Perse, dans l'Afghanistan, le Belouchistan et le Turkestan*, Paris 1870, c. I, s. 364.

rin tamamı, iç duvardan 30 adım aralıkla inşa edilmiş olan bir dış duvar ile çevrili bulunuyordu. Bütün bu duvarlar halk hareketleri sırasında yıkıldılar. Bu hususu, diğer büyük şehirler, meselâ Semerkand için de zikrederler. İstahri³ ve İbn Havkal⁴ Herat'ın büyük binâları olarak, diğer büyük şehirlerde olduğu gibi, Kasr-ı Emir (yukarıda sözü edilen Hükümet konağı), Mescid-i Câmi' (şehirin merkezinde), hapishâneler (Mescid-i Câmi'nin batı tarafında) ve Pazarlar (dervazeler yakınında ve Mescidi-i Câmi' civarında) olarak tesbit etmektedirler. Horasan şehirlerinden hiçbirisinde, Herat gibi, halkın büyük kısmı vakitlerini câmi'de geçiren topluluk yoktur. Herat'daki yapılar, her yerde olduğu gibi, balçıktan yapılmış idi. Döşeme için gerekli olan taşı ise şehirden yarım fersah uzaklıkta bulunan dağlardan getiriyorlardı. Dağlarda o zamanlarda da orman bulunmuyordu. Yakacak olarak, Herirûd'dan güneye doğru uzanan ovadaki çalılıkları kullanıyorlardı. Atesperestlerin mâbedi dağın zirvesinde, Hristiyanların kilisesi ise, şehir ile dağ arasında bulunuyorlardı. Herat kumaşları meşhur olup, bilhassa daha sonraları, Mogol devrinde, yol yol, üzerinde resimler de bulunan altın işlemeli bir nevi kumaş oldukça kıymetli idi. O zamanlar bol miktarda kuru üzüm, fıstık, bal ve sâir çerez ihraç eden Herat'da, zamanımızda da, kuzeyden Herirûd vadisini çevreleyen dağın güney eteklerinde bol miktarda meyva ağaçları bulunmaktadır.

Mogol devrinden önce Herat tarihinin pek o kadar ilgi çekici bir tarafı yoktur. Şehir umumiyetle Horasan'ın diğer kısımlarının mukadderatına ortak olup, hiçbir zaman müstakil ve muktedir hükümdarların merkezi olmadı. Burası, coğrafi mevki'inden dolayı, Horasan'ın diğer şehirlerinden önce Gur dağlık bölge emirlerinin hâkimiyeti altına girdi. Herirûd ile güneybatı istikâmetinde ve Sistan'a doğru akan sular bu dağlık Gur ülkesinden doğarlar. Herat'ın doğusunda birkaç köyün adından bahsedilir ki, Marâbâd (yeni haritalarda Merve) ve Avfah (bugünkü haritalarda Evbeh) bu cümledendir. Avfah'dan sonra iki günlük mesâfede Çeşt köyü bulunuyor ve buradan itibaren Ebu Davud, Cuzcan, Garcistan ve Ferâve veya Ferah'a kadar Herat vilâyeti uzantısı ile çevrilen Gur

bölgesine girilirdi. X. yüzyıl coğrafyacıları, Gur bölgesini, her tarafından İslâm ülkeleri ile çevrili, fakat buna rağmen halkı müslüman olmayan yegâne memleket olarak tanımlarlar. Bu dağlık bölge halkı, islâm fatihleri karşısında uzun müddet mukavemet gösterdiler ve müslümanlar Gur ülkesine kolaylıkla hâkim olamadılar. Ferrier'in sözlerine göre⁵, bu dağlık ülkenin tamamını Asya'nın göbeğinde, dünyanın en yüksek noktasında inşa edilmiş büyük bir kale olarak kabul etmek mümkündür. İstahri'nin ifadesine göre⁶, Saman-Oğulları zamanında, islâm ülkelerine civar olan kısımlarda ve o da görünüşten ibâret olmak üzere Gur ahalisinden sâdece birkaç kişi islâmiyeti kabul etmişlerdi. X. yüzyılda yaşamış olan İranlı coğrafyacının ifadesine göre, Gursah lâkabını taşıyan Gur hükümdarının, Cuzcan'daki Âl-i Ferigûn sultanlarına itaatından sonra, bu dağlık bölge halkının büyük bir kısmı islâm dinini kabul ettiler. Gur ülkesine ilk def'a giren kimse Sultan Mes'ud idi. O, babası Sultan Mahmud'un hükümdarlığı sırasında, 1020 yılında, kendisi henüz Herat hâkimliğinde bulunurken bu işi başarmağa muvaffak oldu. Tarihçi Beyhaki⁷, bu seferi bütün tafsilâtı ile kaydetmiştir. Sultan Mes'ud'un seferi sonucu, birkaç Gur köyü ile kalesi fethedilerek, teb'ası Gurlular'ın en savaşçıları olarak kabul edilen Gur hâkimlerinden biri, inkiyad altına alındı. Bu hâkimin oturduğu yer eskiden Gur'un başşehri idi. Buraya sâhib olan, aynı zamanda bütün ülkeyi hâkimiyeti altına alırdı. Gurlular'ın kaleleri, çoğunlukla, kadın, çocuklar ve mallarının savaş zamanlarında korunabilmeleri maksadı ile inşa edilmişlerdi. Onların dili, ovalık bölgelerde yaşayan halkın dilinden bir dereceye kadar farklı olup, Sultan Mes'ud da onlarla tercüman aracılığı ile konuşuyordu.

XI. yüzyılda Gurlular islâmiyeti kabul ile ismen Gazneli devletine tâbi oldular. Buna rağmen mahallî hânedanlardan Surf sülâlesinin hâkimiyetinde idiler. Gur bölgesinin Âhengeran köyünde hüküm süren bu sülâle hâkimlerinden biri Sultan Mahmud zamanında tutsak olup, intihar etti (Âhengeran köyü herhâlde, Herirûd'un yukarılarında hâlen bu adı taşıyan köy olmalıdır). XI. yüzyılda bu sülâleden muktedir hükümdarlar çıkarak, önce Gaznin.

3 *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, B.G.A., nşr. M.J. de Goepe, Lugd-Batav. 1849, s. 264-265.

4 *Kitâb Suretu'l-Arz*, B.G.A., nşr. M.J. de Goeje, Lugd-Batav. 1873, s. 316-317.

5 Ferrier, *Aynı eser*, c. II, s. 15.

6 İstahri, *Aynı eser*, s. 272.

7 *The Tarikh-i Baihaki*, nşr. Morley, Calcutta 1862, s. 128-134.

daha sonra Herat, Horasan'ın bir kısmı ile bugünkü Afganistan ve Hindistan'ın bir kısmını ellerine geçirdiler. O vakit Gurlular'ın başşehri, Herirûd'un yukarı kısımlarında ve görünüşe göre Âhengeran yakınlarında bulunan Firuzkuh kalesi idi⁸. XII. yüzyıl sonları ve XIII. yüzyıl başlarında kuvvetli bir devletin başkentlerinden olan, binalar ve yüksek yapılarla süslü bulunan bu şehrin yeri kesin olarak tesbit edilememiştir. Zira, Herirûd'un yukarı kısımları hakkında henüz pek o kadar incelemede bulunulmamıştır. 1845 yılında Ferrier⁹ buralara geldiği sırada, yerli şehzâdelerden biri, ona eski Şehrek şehrinin, eski Gur başkenti Devletyar'ın yakınlarında bulunduğunu söylemişti. Aynı şekilde, harâbelerle çevrili, birçok sikkelerin bulunduğu Karabağ şehrinde bu sikkeleri gören, rütbe sahibi bir İngiliz'in ifadesine göre, bunlar Makedonyalı İskender'e âit olup, (üzerinde) Gur başşehri zikrediliyordu. Gurlular diye meşhur olan hânedan Mogol hamlesinden önce yıkıldı. Gur ülkesinin Batı kısımlarını Sultan Muhammed Harizmşah işgal etti. Dağlık Gur ve Garcistan kaleleri ise Mogol ordusu karşısında çetin bir mukavemet gösterdiler.

Herat, Horasan'ın diğer şehirleri gibi, 1221 yılında Çingiz Han'ın oğlu Tuluy tarafından fethedildi. Ancak şehir ahâlisi Mogollar ile savaşmadan teslim olduklarından dolayı, Tuluy şehri bağışlayarak, sâdece şehir müdâfîlerinden 12.000 kişinin öldürülmesi ile yetindi. Lâkin, aynı yılda Celâleddin Harizmşah'ın geçici başarıları şehir halkının Mogollar aleyhine ayaklanmasına sebep olunca, şehrin Mogollar tarafından yeniden kuşatılmasına yol açtı. 1222 yılında altı aylık bir kuşatmadan sonra şehir fethedilip, tamamen tahrip edildi, Çingiz Han zamanda Mogol askerleri Horasan'da kalmadılar. Daha sonra, Ögedey devrinde Mogollar, burayı ikinci defa fethetmeğe mecbur kaldılar ve böylece Horasan bölgesinde ikinci bir tahribat meydana geldi. Bu yüzden de Mâverâünnehr'e nisbetle daha sonra onarım gördü. Herat, yine de Horasan'ın diğer şehirlerinden daha önce onarıldı. Bâzi haberlere göre, Heratlı ustaların dokudukları kumaşlar Ögedey'in okadar çok hoşuna gitmişti ki, o, Heratlı san'atkârlara kendi memleketlerine giderek, orada kendi tezgâhlarını kurup, çalışmalarını için izin verdi. Mengü (1251 - 1259)'

nün saltanatı zamanında, menşe itibâriyle aslen Gurlu olup, Haysar kalesinde hüküm süren Şemseddin Muhammed Kert, Herat'ı ele geçirdi. X. yüzyıl coğrafyacılarının eserlerinde Haysar adı, Herat ile Gur yolu arasında, Herat'dan iki günlük mesâfede olarak kaydedilir¹⁰. Şemseddin, Kertler hânedanının kurucusu oldu ve böylelikle Herat'da yeniden Gur asıllı bir hânedan teessüs etti.

Horasan'ın en mühim şehri olarak Herat'ın canlılığı bu tarihten itibaren başlar. Merv ve Belh'in harap bir hâlde kalmış olmasından dolayı, Batı Asya'dan Doğu Türkistan'a; Hindistan'dan güneydoğuya giden ticaret yolu Herat'a yöneldi. Herat son zamanlara, yâni Hazar ötesine demiryolunun kuruluşuna gelinceye dek, bu ticarî ehemmiyetini koruyordu. Şehir, coğrafi mevki'inin ticarete uygun olmasından dolayı, dâima hızla ve kısa bir zaman içinde uğradığı tahribat, göçebelerin ve diğer dış düşmanların yağma akımlarından kurtuldu. Ferrier'in ifadesine göre¹¹, Herat, Asya'nın belli başlı ülkelerine giden bütün yolların birleşme noktası idi.

Kertler, İran'daki Mogol istilâsı müddetince, Herat'da hüküm sürdüler. XIII. ve XIV. yüzyılda Fahreddin Kert (1285-1307), şehrin kuzey yakasında bulunan ve o zaman İhtiyareddin adı ile tanınan bugünkü Herat kalesini inşa ettirdi. Yine Kert hükümdarları zamanında, şehrin dört fersah güneybatısında erişilmesi güç Amankuh veya Eşkelce kalesi binâ edildi. Kert hânedanının en muktedir hükümdarı Muizzeddin Hüseyin (1331 - 1370) olup, İran Mogolları'nın yıkılması da onun zamanına rastlar. Muizzeddin Hüseyin Murgab'a kadar bütün şehirleri hâkimiyeti altına aldığı gibi, oradan doğu bölgelerine akınlarda da bulunuyordu. Bu arada 1368 yılında Şaburgan'ı yağmaladı. Muizzeddin, 1356 yılına kadar, ismen İran Mogolları'ndan Togatimur hânedanının son hükümdarına bağlı idi. Mogol hükümdarının ölümünü müteakip, bağımsız bir hükümdar oldu ve ölüncüye dek, hernekadar 1354 yılında, Çağataylar'dan Emir Kazagan tarafından mağlûp edildi ise de, bağımsızlığını devam ettirdi. Muizzeddin'in oğlu Gıyaseddin Pir Ali zamanında, 1381 yılında Herat, Emir Timur'un hâkimiyeti altına girdi. Kaynağı Horasanlı tarihçi Hâfız-i Abrû olan Abdurrezzak-i Semerkandî¹², Herat'ın

8 Cuzcâni, *Tabakat-ı Nâsiri*, s. 1047.

9 Ferrier, *Aynı eser*, C. I, s. 444-445.

10 İstahri, *Aynı eser*, s. 285.

11 Ferrier, *Aynı eser*, C. I, s. 315-316.

12 *Matla-ı Sadeyn*, Leningrad Ün. Ktp. nr. 157, 74 b.

son hükümdarının şahsiyeti hakkında geniş malûmat vermekte ve: «Gıyaseddin sabırlı, halkı incitmeyen bir hükümdardı. Şehrin savunmasında bizzat kendisi de bulunmuş, ancak, nefsanî zevklere düşkün olduğundan, kendisini daha önceden kuşatmaya hazırlamamış, düşman saldırısını def'etmek için asker toplama hususunda da gayret göstermemişti. Herkesin kadın ve çocuklarını düşünerek savaşacaklarından emindi. Fakat Timur'un, kuşatma başlar başlamaz, kendi evinde oturan ve silâhlı mukavemete katılmayan herkesin katliâma uğramıyacağını vaad etmesi üzerine, hiç kimse Gıyaseddin'in emirlerine aldırış etmedi. Kendisine, diğerlerine ibret olması için birkaç kişiyi cezalandırması tevsîye edildi ise de, hükümdar şehri Timur'a teslim etmeyi daha uygun gördü» demektedir. Timur, şehrin iç ve dış duvarlarını yıkarak, ahaliye büyük bir tazminat yükledi. 1383 yılında, şehir halkının başarısız kalan ayaklanması üzerine Timur, şehir halkından öncekinden daha fazla bir tazminat aldı. Gıyaseddin'e gelince, o, başlangıçta Herat hakimliğinde bırakıldı ise de, 1382 yılında Semerkand'a götürülüp, ertesi yıl öldürüldü.

Herat kendi başına gelen tahribattan sür'atle kurtuldu. Şehir Timur ve Timurluların zamanında Horasan'ın merkezi idi. Birkaç yıl Timur'un oğlu Miranşah burada hüküm sürdü ve 1397'den itibaren Timur'un diğer oğlu Şahruh Herat hakimliğine gönderildi. Şahruh, Timur'un ölümünden sonra da, Herat'da hüküm sürdü. 1415 yılında Şahruh, Timur'un tahrip ettiği Herat'ın burçlarını onartıp, berkitti. Timurluların diğer kudretli hükümdarlarından Sultan Ebû-Said 1458 - 1469 ve Sultan Hüseyin 1469 - 1506 yılları arasında Herat'da hüküm sürmüşlerdi. Timurlular devri, Herat tarihinin en parlak devridir. Şahruh ve Sultan Hüseyin'in adları bugüne kadar Heratlıların hatırında canlı ve dillerde hayırla anılmaktadır. Ferrier'in ifadesine göre¹³, bu iki ünlü isim herkesce ve hattâ en basit kulübelerde bile tanınmakta ve halk bu iki adı, olur olmaz şekilde değil, övgü ve saygı ile anmaktadırlar. Bugüne dek ayakta kalmış olan binâların bazıları Timurlular devrine âittir. Şehrin kendisinde, gösterişli bir tek binâ sadece Mescid-i Câmî' olup, 1201 yılında Gurlu Sultan Gıyaseddin inşâ ettirmiş ve daha

sonra Kertler devrinde onarılmıştır¹⁴. Mescid-i Câmî', şehrin kuzeydoğu tarafındadır. Şehir havâlisindeki eserler güzelliği ve zarıflığı ile meşhur idiler. Bu binaların en güzeli şehrin kuzeybatısında yer alan «Musalla» (yâni namaz kılınan yer) diye meşhur olanı idi. Umumiyetle büyük şehirlerin civarında müslümanların iki büyük bayram, yâni Ramazan bayramı ve Zilhicce ayının onuna rastlayan Kurban bayramı namazını kılmak için toplandıkları yere «Musallâ» deniliyordu. Herat Musallâsı üç binadan meydana geliyordu: C. E. Yate zamanında geriye sâdece iki mihrap ve dört minaresi kalmış olan Medrese; Timurlulardan bazılarının kabirlerinin bulunduğu künbed ve Büyük Mescid. İsfizari'nin ifadesine göre¹⁵, mescid ve medreseyi, kabri Musallâda bulunan Melike Gevherşad Begüm (Şahruh'un baş hatunu), Şahruh'un saltanatı zamanında inşâ ettirmiştir. Bu arada adı geçen tarihçi, Gevherşad Ağa'nın ölüm tarihini de h. 861 (m. 1457) olarak kaydretmiştir. Yukarıda sözü edilen mescid, Herat'ın ikinci Mescid-i Câmî'i olarak kabul olunuyordu. Ferrier ve Yate, binanın tezyinatının çeşitliliği, mihrapları ile künbedinin büyüklüğü ve zarafetinden hayranlıkla bahsederler. Bugün artık bahsedilen binâlar mevcut değildir. Zira, Emir Abdurrahman Han, Ruslar tarafından, Herat'ın kuşatılmasını bekleyen İngiliz mühendislerinin ısrarı üzerine bu eserlerin yıkılması emrini vermişti¹⁶.

Buna ilâve olarak şehrin kuzeyindeki ilgi çekici noktalardan biri sun'î bir tepe olan «Tell-i Bengiyan» (esrarkeşler tepesi) etrafıdır. Yate'in işittiğine göre¹⁷, işin tiryakileri, bu tepede eğlence meclisleri tertipliyorlardı. Ferrier'in işittiği bir rivâyete ve bilâhire kendisinde de uyandırdığı kanaate göre¹⁸, güya bu tepeyi Nadir Şah Herat kalesini topa tutmak maksadı ile yaptırmıştı. Büyük bir ihtimalle bu tepe Mogol öncesi zamanlardaki Herat kalesi olmalıdır¹⁹.

Tell-i Bengiyan'ın doğusunda, iki İngiliz mili mesafede, şehrin

14 İsfizari, *Ravzatu'l-Cennat fi evsâf-i medinet-i Herat*, Leningrad Ün. Ktp. nr. 588; 10a; 131b.

15 İsfizari, *Aynı eser*, 10a; 170b.

16 T.H. Holdich, *The Indian Borderland*, London 1901, s. 142 - 143.

17 Yate, *Aynı eser*, s. 33.

18 Ferrier, *Aynı eser*, C. I, s. 342.

19 İsfizari, *Aynı eser*, 21a.

13 Ferrier, *Aynı eser*, C. I, s. 338.

kuzeydoğusunda Kazergâh mevki'i bulunmaktadır (kelimenin aslı Karzargâh olup, savaş yeri anlamındadır. Ancak bu tahrif edilmiş şeklidir ve İsfizari'nin ifadesine göre²⁰, eski Herat hâkimlerinden birinin merkezi olan bu yerde H. 206 yılında bir savaş vukua gelmişti). XI. yüzyılın ünlü şeyhlerinden Heratlı Hoca Abdullah-ı Ensarî'nin kabri burada olup, makberesini XV. yüzyılda Timurlu hükümdarları inşâ ettirmişler ve bunun hatırası olarak kabrin ayak ucuna yüksek bir mermer taş dikmişlerdir. Burada diğer başka kimseler de defnedilmişlerdir. 1863 yılında ölen ünlü Afgan emiri Dost Muhammed Han'ın kabri de buradadır. Mezar inşaatı ve taşı olarak, beyaz ve siyah mermer kullanıyorlardı. Beyaz mermeri Evbeh köyü yakınlarında, siyah mermeri ise, Kandahar'ın kuzeyindeki dağlardan Şah Maksud köyü dolaylarında çıkarıyorlardı.

Ferrier'in kanaatinca bir zamanlar bütün bu binâlar şehre dahil olup, bugünkü şehir, Herat tarihinin parlak devresinde sâdece kale idi. Lâkin böyle bir tahminde bulunmak için hiçbir dayanak yoktur. Fakat, acaba Herat Timurular devrinde ne şekilde idi diye düşünülecek olursa, bu devre tarihçilerinin eserlerinde, bilhassa İsfizari'nin eserinde çok geniş bilgiler bulabiliyoruz. İsfizari'nin ifâdelerinden anlaşılacağına göre²¹, şehrin plânı o zaman da bugünkü gibi idi: Şehir beş kapılı bir duvar ile çevrili bulunuyor, kapılardan ikisi kuzey tarafında olup, bugün anıldıkları adları taşıyordu. Sadece, X. yüzyılda büyük bir üne sahip olan ve Firuz-âbâd adını taşıyan güney kapısı, bugün Kandahar kapısı diye bilinmektedir. İsfizari, kendi talebelerini şehrin duvarlarının uzunluğunu ölçmekle vazifelendirmiş ve şehrin etrafındaki duvarın çepeçevre uzunluğunun 7300 adım; kuzeydeki kapıdan güneydeki kapıya 900 adım²², doğudakinden batıdakine kadar da aynı olduğu anlaşılıyordu. İsfizari'nin sözü bugünkü şehrin hududuna uygun gelmektedir. Şehrin çevresi, uzun müddet Herat'da yaşamış olan John'un ifadesine göre bir fersah gelmektedir²³.

Timurullardan sonra Herat Safevî ülkesinin bir parçası oldu.

20 İsfizari, *Aynı eser*, 21^a.

21 İsfizari, *Aynı eser*, 21^a.

22 Farsça tercümesinde herbâlde baskı hatası olarak bu şekildedir. Fakat eserin matbu nüshasında 1900 adım olarak kaydedilmiştir. Bk. İsfizari, *Ravzatü'l-cennet*, nşr. Seyyid Muhammed Kâzım İmam, Tahran 1338 h.ş. c. I, s. 78 (çeviren).

23 Ferrier, *Aynı eser*, c. I, s. 233.

Fakat birkaç kere Özbekler'in tasarrufu altına girdi. XVI. yüzyılın sonlarında ünlü Safevî hükümdarı Şah Abbas, Herat'da Safevî nüfuzunu kuvvetle yerleştirip, şehre yeniden ehemmiyet kazandırmaya gayret etti. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda şehir, Afgan emirleri ile İran şahları arasında başlıca çekişme kaynağı idi. Şehrin nüfusu hakkında, seyyahların naklettikleri rakamlara itimat edilirse büyük değişikliklere uğramakta idi. Ferrier'e göre²⁴, 1838 yılında şehrin nüfusu İranlılar'ın kuşatmasından önce 70 bin kişi iken, muhasaradan sonra 6 veya 7.000 kişi kadar kalmışlardı. Herat'ın hakikaten ciddi hâkimlerinden ve şahsiyeti ile Ferrier ve İngiliz seyyahları üzerinde büyük tesirleri görülen Yar Muhammed Han (1842 - 1853) ahâliyi yeniden Herat'a toplamak için uğraşıyordu. O, umumî bir af ilân ederek, eski savaşlar sırasında İranlılar ve İngilizler ile işbirliği yapmış olanları Herat'a dönmeleri için bağışladığını ilân etti. Ferrier'in Herat'a geldiği 1845 yılında, şehrin nüfusu 20.000 ilâ 22.000 kişi kadardı. 1878 yılında Herat'da bulunan Kostenko'nun tahmin ve ifâdesine göre²⁵, şehrin nüfusu 50.000 kişiye ulaşıyordu. 1885 yılında meydana gelen Rus hareketi sonucundaki vahşet ve korku, şehrin tekrar boşalmasına sebep oldu. Yate'in tahminine göre²⁶, şehirdeki insan sayısı kadın-erkek hepsi 10.000 kişiden fazla değildi. 1893 senesinde tekrar Herat'a gelmiş olan Yate'in bu seferki ifadesine göre²⁷, Herat'da yaklaşık olarak 3.000 âile oturmakta idi. Şehrin etrafı açılan hendek ve onun üzerine inşâ edilen duvar ile çevrilidir. Biri doğudan batıya ve diğeri de kuzeyden güneye birbirini kesen şehrin iki caddesi, baştanbaşa tahta tavan ile örtülü bulunuyordu. Caddelerin kavşak noktasında üstü kubbe ile kapalı olan pazar meydanı (çihar su) mevcuttu. Pazar meydanı ve bunun civarında yer alan pazarların tavanları tuğla ile örülmüştür. Mescid-i Câmî' bitişiğinde bulunan hükümet konağı (Çiharbağ) hiçbir hususiyete sâhip değildir. Şehrin bütün binâları balçıktan yapılmış olup, taş binâ kat'iyen mevcut olmayıp, tuğla kullanılarak inşâ edilmiş binalar ise pek az bulunmaktadır.

Herat'ın aşağı taraflarında Herirüd vâdisinde, birkaç köy bulunuyordu ki, bunların herbiri son zamanlar seyyahlarının ifadele-

24 Ferrier, *Aynı eser*, C. I, s. 326.

25 Kostenko, L. , *Turkestan'skiy Kray*, St. Petersburg, 1880, c. II, s. 174.

26 Yate, *Aynı eser*, s. 29.

27 C.E. Yate, *Khurasan and Sistan*, Edinburgh and London, 1910, s. 18.

rine göre, kilden yapılmış sıra sıra evlerden meydana gelmişti. Bu bakımdan adı geçen köyler ilk bakışta kalabalık bir görünüş arzederler. Bu bölgelerde medeniyetin gerilemesinin sebebi, Badgis'in bütün her tarafında olduğu gibi Türkmenler'in yağma akınları idi. Ortaçağlarda Herirûd vâdisinde Herat'dan Nişabur'a giden yol üzerinde, Herat'dan bir menzil mesâfede Buşenk (Buşenc) şehri mevcut olup, Tahirîler sülâlesi buradan çıkmıştır. Birkaç köy Buşenk'e bağlı olarak kabûl ediliyordu. Buşenk'te Herirûd'un suyundan istifade edebiliyorlardı. Buradan itibaren aşağılara doğru gidildikçe Herirûd'un suyu bugün olduğu gibi, o kadar azalıyor ki, arazinin sulanmasına bile yetmiyordu. 1885 yılında İngiliz sınır komisyonu üyeleri şehirden 40 verst aşağıda Herirûd üzerinden geçmişlerdi²⁸. Bu noktada ırmak bir kaç kola ayrılıyor ve kollardan hiçbiri onların geçtiği sırada (Kasım ayı) iki kademden daha fazla bir derinliğe sâhip bulunmuyordu. Gittikçe daralarak uzayan Herat vâdisinin genişliği, Herat'a 75 verst mesâfede «Tirpul» köprüsü yakınında bir İngiliz miline bile ulaşmıyordu. Tirpul köprüsü zarif ve sağlam bir eser olup, ufak bir onarıma muhtaçtı. Tirpul'dan geçip, ırmağın sağ tarafında bir İngiliz mili mesâfede bulunan Kuhsan 1885 yılında Afganistan'ın batı sınırı uzantısı boyunca bulunan en son meskûn yer idi²⁹. Kalesi ise harap bir vaziyette bulunuyordu. Ferrier³⁰, 1845 yılında Kuhsan'da sadece 400 meskûn hâne görmüştü. Hâlbuki görünüşe bakılacak olursa, eski şehrin harabelerinin kapladığı saha daha geniş bir yer işgal etmekte idi. Herirûd boyunca Afganistan ile İran sınırı Zülfikâr köyüne kadar uzanır. Adı geçen bu Zülfikâr köyü 1885 yılında az kalsın Rusya ile İngiltere arasında görüşmelerin kesilmesi ve hasmane hareketlerin başlamasına sebep olacaktı. Zülfikâr köyünün ehemmiyeti şuradadır ki, buradan ırmağın sağ sahilindeki yüksek dağ silsilesi üzerinden bir geçit açılır. Bilâhîre ovalar birbiri ardınca kuzeye doğru Hatun köprüsüne dek yaklaşık olarak 40 verst boyunca uzanır. Yate de, Zülfikâr köyünün Ruslar için işgalinin gerekli olduğunu tasdik etmektedir³¹. Böylelikle Ruslar sınırlarını derli toplu bir hale getire-

28 *Proceedings of the Royal Geogr. Society, New Series, vol. VII, London 1885, s. 277.*

29 Yate, *Aynı eser*, s. 51.

30 Ferrier, *Aynı eser*, C. I, s. 271.

31 Yate, *Aynı eser*, s. 76.

bilecekler, sınırda stratejik bir noktaya sâhib olacaklar, Herirûd ve Köşk uzantısı boyunca sağlam bir irtibat tesis edebileceklerdi. Bütün bunlardan dolayıdır ki, Afganlılar ve İngilizler bu noktayı Ruslar'ın eline bırakamıyorlardı. Neticede Ruslar çaresizlik içinde kaldılar ve böylelikle doğudan Herirûd vâdisinin bir kısmı ile güneyde Hatun köprüsüne doğru giriş yolu onlara kapanmış oldu.

Hatun köprüsü Tirpul (köprüsü) inşaatı ile aynı olup, bu ikisi birbirlerine çok fazla benzediklerinden dolayı, İngilizler heriki köprünün bir tek ustanın işi olduğu kanaatında idiler. Bu noktada Herirûd, Serahs şehrine gelinceye dek Rusya ile İran arasında sınır teşkil eder. Eski Serahs, Herirûd'un sağ tarafında olup, Ruslar'ın elinde, Yeni Serahs ise, İran topraklarına dahildir. X. yüzyılda, İstahrî'nin kendi zamanında³², Herirûd'un suyu pek nâdir zamanlarda Serahs'a dek ulaşmıyordu. Zamanımızda, 1882 yılında Serahs'da bulunan Lessar'ın da ifâde ettiği gibi, ırmağın yatağı genellikle kurudur³³. X. yüzyılda bu durumda (yâni Herirûd'un suyunun Serahs'a ulaşmadığı zamanlarda) bura ahâlisi tarlalarını sadece yağmur suyu veya kuyu suyu ile sulayabiliyorlardı. Ziraat yapılan arazi pek geniş olmayıp, şehrin etrafı daha çok otlaklardan ibaretti. Halkın esas serveti deveye münhasır kalıyordu. Nişabur'dan Merv'e giden ana yolun üzerinde bulunan Serahs şehri, ticarî mevki'inden dolayı büyük bir ticarî ehemmiyete sahipti. Büyüklük itibarı ile ise Merv'in yarısı kadar geliyordu. Zamanımızda Hazar ötesi demiryolunun kurulmasından sonra, Serahs'ın ehemmiyeti sadece stratejik nokta-i nazardan bir öneme münhasır kalmıştır. Rus Serahs'ı 100 haneden ibaret olup; İran Serahs'ında ise 1850 yılında inşâ edilen bir kale ve az miktarda asker bulunduran bir garnizon mevcuttur.

Herirûd (veya yatağının aşağı taraflarında maruf olduğu şekli ile Rud-ı Tecend) Serahs'dan sonra çöle karışır. Orta Asya demiryolu Tecend istasyonunun yakınında, Merv'den 118 verst mesâfede ırmağı keser. Bununla beraber, acaba ırmak bir zamanlar suyunun bolluğu ile tanınmıyormu idi diye bir soru akla geliyor ki, cevabını vermek zordur. Seyyahlar bu topraklara daha az uğramışlar ve bu yüzden ırmak hakkında oldukça şüpheli fikirlere sahip olmuşlar-

32 İstahrî, *Aynı eser*, s. 272.

33 G.N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, London 1892, I, 195.

dir. Meselâ, 1845 yılında Ferrier³⁴, kendisinin buralara seyahatından 80 yıl önce, yani XVIII. yüzyılda Herirûd'un Murgab ile birleştiğine dair mahallî bir efsanesinin gerçek olduğuna inanıyordu.

34 Ferrier, *Aynı eser*, C. I, s. 270.